

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՍՈՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ

Հին Արևելքի բաժնի կրթակերպիչ գիտաշխատող

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԸՍՏ ԳՐԻԳՈՐ ՂԱՓԱՆՅԱՆԻ

Վանի թագավորության գոյության ընթացքում կրոնը կարեւորագույն դեր է կատարել՝ գաղափարախոսական առանցք հանդիսանալով պետական գաղափարախոսության համար: Այս համապատկերում իր առանձնահատուկ տեղն ունեն երկրի դիցարանը, որը սահմանվել է Իշպուհինի եւ Մենուա արքաների համատեղ գահակալության (Ք. ա. 825-810 թթ.) տարիներին եւ արտահայտվել է Մհերի դուռնի հայտնի արձանագրության մեջ¹:

Մեծանուն հայագետ Գր. Ղափանցյանը (1887-1957 թթ.), որին նվիրված է ներկա հաղորդումը, ուրարտական կրոնի կարեւոր հետազոտողներից է: Նա առաջինն է առանձնացրել դիցարանի եռյակը (Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի²) եւ դիցանունները բաժանել է վեց խմբի, որոնցից առաջին երեքը՝ արական, մյուսներն՝ իգական: Առաջին խմբում նա հաշվել է երեք, երկրորդում՝ քսանվեց, երրորդում՝ քսանհինգ, չորրորդում՝ չորս, հինգերորդում՝ երկու, վեցերորդում՝ յոթ

¹ Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը (այսուհետ՝ ՈւՊ), Երևան, 1940, էջ 141, Ս. Հմայակյան, Իշպուհին եւ Մենուա արքաների բարեփոխումների ծրագիրն ու բիսպական հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան Գ. Ա. Տիրացյանի հիշատակին, Երևան, 1994, էջ 18-22: M. Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995, S. 39-40.

² Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 113: Հավելյալ տեղեկությունների համար տե՛ս G. Melikišvili, Die Götterpaartrias an der Spitze des urartäischen Pantheons, "Orientalia", Volume 34, fasc. 4, 1965, S. 441-442. Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 76-78, Մ. Բադալյան, Տարին եւ Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը, «Մերձավոր Արևելք», հ. VI, Երևան, 2009, էջ 36-42:

աստվածուկություններ³: Ստորեւ քննենք այդ աստվածուկությունների մասին Ղափանցյանի տեսակետները՝ համադրելով նոր շրջանի հետազոտողների կարծիքներին:

Աստվածություններ. I խումբ՝ Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի, II խումբ՝ Խոռոտինի, Տուրանի, Ուա, Նալաինի, Արսիմելա, III խումբ՝ Անապչա, Դիդուաինի, Շելարդի, Աթբինի, Կուեռա, «Աստված, որը հոգիներ է տեղափոխում», Ալափթուշինի, Էրինա, Շինիրի, Ունինա, Այրանի, Զուգու-մարու, Խարա, Արածա, Զիուկունի, Ուրա, Արծիբեդինի, Առնի, Շուբա, Էլիավա, Թալափուրա, Կիլիբանի:

Դիցուհիներ. I խումբ՝ Վարուբ(ա)ինի, Բաբա, Տուշպուեա⁴, Աուրի, II խումբ՝ Սարդի, Ծինուլյարդի, III խումբ՝ Իշխարի, Բարծիա, Սիլիա, Արուա, Ադիյա, Ույա, Արդի⁵:

Խալդի: Խալդին բիայնական դիցարանի աստվածուկություններից մեկն է, եթե ոչ գլխավորը⁶: Բառն այս հանդիպում ենք միջինասորեստանյան դարաշրջանի մի քանի դիցական անուններում, իսկ ավելի հաճախ՝ նորասորեստանյան աղբյուրներում⁷: Այս իրողությունը վկայում է, որ Խալդին անհայտ աստվածուկուն չէր հյուսիս-միջագետքյան աշխարհի համար⁸: Բիայնիլիում Խալդին առաջին անգամ հիշատակվել է Իշպուլինի արքայի օրոք (Ք.ա. 825-810 թթ.), որի նախաձեռնությամբ ներմուծվել եւ պետությունից դեբադույն աստծու կարգավիճակ է ստացել նրա պաշտամունքը⁹:

³ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 41-51: Նշենք, որ պետության զարգացման տարբեր փուլերում բիայնական դիցարանը ենթարկվել է որոշակի փոփոխությունների: Այսպես, Միերի Դոան արձանագրությունում հիշատակված են յոթանասունինը աստվածություններ. Տե՛ս Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 24-32. **Н. В. Арутюнян**, Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետ՝ КУКН), Ереван, 2001, № 38. **M. Salvini**, Corpus Dei Testi Urartei (այսուհետ՝ CTU), Volume I, Le Inscrizioni su Pietra e Roccia, Documenta Asiana VIII/I, Roma, 2008, A 3-1, իսկ Ռուսա II-ի Այանիսի տաճարի արձանագրությունում դրանց թիվը նվազում է, խախտված է աստվածությունների հաջորդականությունը, տե՛ս **M. Salvini**, Inscriptions of Ayanis (Rusahanili Eiduru-kai): Cuneiform and Hieroglyphic, in **A. Çilingiroğlu – M. Salvini**, Ayanis I. Ten Year's Excavations at Rusahanili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana VII, Roma, 2001, p. 251-270.

⁴ Տարբերակ՝ Տուշպուինիա. տե՛ս **M. Salvini**, Inscriptions of Ayanis (Rusahanili Eiduru-kai), p. 254, Section II, line 2.

⁵ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 44-46:

⁶ КУКН, с. 481.

⁷ **H. Freydank**, New Data on the Relations between the Middle Assyrian Kingdom and North-Western Regions, “Древний Восток”, т. 2, Ереван, 1976, с. 87. **P. Zimansky**, Imagining Haldi, Stories of Long Ago, Festschrift für Michael D. Roaf, Ugarit-Verlag, Münster, 2012, p. 714.

⁸ **Y. Grekian**, The Will of Menua and the Gods of Urartu, “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, 2006, Vol. 1, p. 165-166.

⁹ **M. Salvini**, Le pantheon de l'Urartu et le fondement de l'état, “Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico”, 1989, Vol. 6, p. 83, 85. **Y. Grekian**, The Gods Aššur and Haldi in the Mountains,

Գր. Ղափանցյանը, նկատի ունենալով *Խալդի աստծու պաշտամունքի առաջնայնությունը*, այն անվանել է «խալդեամություն»¹⁰:

Ըստ Գր. Ղափանցյանի՝ *Խալդին սկզբում եղել է Մուսասիրի (Արդինի) քաղաքի տեղական աստվածությունը*¹¹: Սակայն, հետագայում, պետության կազմավորմանը զուգահեռ, նա ստացել է համաուրարտական նշանակություն, ուստի «խալդյան» լինելը՝ *Խալդիին պաշտելը, համազոր էր ուրարտական հավատարիմ քաղաքացի լինելուն*¹²: Ամենայն հավանականությամբ, *Խալդին եղել է բիայնական վերնախավի աստվածությունը*¹³: Սակայն, պետք է արձանագրել, որը վերը նշված հարցադրումներին այսօր անհնար է միանշանակ պատասխանել:

Բագբարթու (Բագմաշթու): Այս դիցանունը հանդիպում ենք Սարգոն Բ. (Ք.ա. 722-705 թթ.) արձանագրություններում, ուր Բագբարթուն հիշատակվում է որպես *Խալդի աստվածության կին*¹⁴: Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է, թե Բագբարթուն նույն Ուարուբանի դիցունհին է¹⁵: Գր. Ղափանցյանը գերադասում է ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվող Բագբարթու ձևը եւ նրան վերագրում իրանական ծագում՝ իր հիմքում ունենալով *Bag-bar*, եւ ոչ թե՛ *Bag-maš*

International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Cultures, Proceedings I, Vol. I, ed. by Mehmet Işıkli and Birol Can, Cambridge, 2015, p. 388.

¹⁰ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 114. հավելյալ տեղեկությունների եւ կարծիքների համար տե՛ս Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 34. Ե. Գրեկյան, Դրվագներ ուրարտա-մուծաժիրյան հարաբերությունների պատմությունից, «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», Երեւան, 2005, հ. XXIV, էջ 287. Մ. Բաղդասյան, Խալդի: Ուրարտուում միաստվածության զարգացման վերականգնման փորձ, «Մերձավոր Արեւելք», հ. VII, 2011, Երեւան, էջ, 80-88. Y. Grekian, The Gods Aššur and Haldi in the Mountains, p. 388-402.

¹¹ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ: Տե՛ս նաեւ Ե. Գրեկյան, Տուշպա քաղաքը եւ բիայնական (ուրարտական) պետության կազմավորման որոշ հարցեր, ՎԱՆ I, Հայաստանի մայրաքաղաքները. Գիրք I, Վան, Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբեր 2010թ.) նյութերի ժողովածու, Երեւան, 2013, էջ 55:

¹² Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 16. հմմտ. Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 33:

¹³ Y. Grekian, The Will of Menua and the Gods of Urartu, p. 150. Ըստ Ե. Գրեկյանի՝ «Բիայնիլիի արքայական տունը», ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է հարավային արմատներ. տե՛ս Y. Grekian, The Gods Aššur and Haldi in the Mountains, p. 391.

¹⁴ Ասորեստանյան բնագրերից մեկում հաղորդվում է Խալդիին եւ Բագբարթուին Սարգոնի ճամբար բերելու բերելու մասին. տե՛ս D. D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol. II, Chicago, 1927, էջ 59, 173, 176, 183:

¹⁵ Г. А. Меликишвили, Напри-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 191, 372. Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 40. Մ. Բաղդասյան, Ուարուբանի եւ Բագբարթուի հարաբերակցության շուրջ, «Մերձավոր Արեւելք», Երեւան, 2012, հ. VIII, էջ 23-39:

ձեւը¹⁶: Ավելի վաղ Գր. Ղափանցյանը կապ էր տեսնում Մհերի դռան արձանագրությունում հիշատակված Բարծիա եւ Բագբարթու դիցանունների միջեւ¹⁷:

Թեյշեբա: Վանի թագավորության դիցարանի երկրորդ գերագույն աստվածությունը Թեյշեբան էր: Այն բիայնական սեպագիր արձանագրություններում վկայված է հինմերձավորարեւելյան տարերքի աստվածություններին բնորոշ $^{D}IM/^{D}U$ գաղափարագրերով¹⁸: Գր. Ղափանցյանն այն բնորոշել է իբրեւ երկնքի, անձրեւի, ամպրոպի, ջրի ու կայծակի աստվածություն: Ներկա դիցանունը նա կապում է խուռիական Թեշուբի անվան հետ, որն Ուրարտուում հանդես է գալիս Թեյշեբա ձեւով¹⁹:

Բաբա: Այս դիցուհին Մհերի դռան արձանագրության մեջ վկայված է որպես Թեյշեբա աստվածության կին²⁰: Գր. Ղափանցյանն է առաջին անգամ այս դիցուհու անունը իրավամբ ընթերցել ոչ թե $^{D}Huba$, այլ $^{D}Baba$, եւ կարծիք հայտնել, որ այն նույնական է Թեյշեբայի խուռիական գուգահեռ Թեշուբի կանանցից մեկը համարվող Խեբաթի հետ²¹: Մինչդեռ, Այանիսում տաճարի արձանագրության հայտնաբերումը վերջ դրեց այդ դիցանվան շուրջ ծավալված գիտական վեճերին, քանի որ պարզ դարձավ, որ այդ դիցուհու անվան ընթերցման ճիշտ տարբերակը $^{D}Baba$ -ն է²²:

Շերիթու: Մհերի դռան արձանագրության համաձայն՝ այս աստվածությունը եւս կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում բիայնական դիցարանում²³: Գր. Ղափանցյանը այս դիցանունը դասել է բիայնական պանթեոնի սեմական ծագում ունեցող աստվածների շարքը՝ համադրելով

¹⁶ Տե՛ս Գ. Ա. Капанцян, Об урартском божестве Шебиту, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1947, էջ 4:

¹⁷ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 47. տե՛ս նաեւ Կ. Grekian, The Will of Menua and the Gods of Urartu, p. 155. Մ. Բադալյան, «Խալդի եւ Բագբարթու»: Ուրարտուում «Սրբազան ամուսնության» ծեսի գոյության խնդրի շուրջ, «Բ. Բ. Պիտրովսկին եւ հնագիտությունը» ժողովածու, Երևան, 2014, էջ 148-149:

¹⁸ Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 41. Կ. Grekian, The Will of Menua and the Gods of Urartu, p. 158. Միայն մի քանի անգամ է, երբ այս աստվածությունը հանդես է գալիս իր անվամբ, տե՛ս՝ օրինակ՝ КУКН, с. 491.

¹⁹ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 48: Տե՛ս նաեւ Ա. Kosyan, On Anatolian-Urartian Linguistic Contacts, "The Journal of Indo-European Studies", 1997, Vol. 25/1, p. 31-32. Ա. Պետրոսյան, Արամազդ. Կերպար, պաշտամունք, նախատիպեր, Երևան, 2006, էջ 15-16:

²⁰ КУКН, 38, I21, II37. CTU I, A 5-29, A 5-12.

²¹ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 48: Այս դիցանունը Խուբա է ընթերցում նաեւ Ս. Հմայակյանը, տե՛ս Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 41:

²² CTU I, A 3-1, A 12-II.

²³ КУКН, с. 490.

միջազետքյան Սիդուրի դիցուհու՝ Սաբիթու կրկնանվան հետ, եւ վերագրել ծովն անցնել ցանկացող աստվածություններին «աստվածային խմիչքներ» մատակարարելու պարտականություն: Ծովը, որի պահպանն էր Սաբիթու-Սիդուրի դիցուհին, այս աշխարհը բաժանում էր մյուսից՝ հանդերձալից²⁴: Գր. Ղափանցյանը ուրարտագիտության մեջ առաջինն է քննել ուրարտական Շեբիթու եւ աքքադական Շիբիթու աստվածությունների համադրության հնարավորությունը: Նա իրավամբ Շեբիթու դիցանունն ստուգաբանում է աքքադերեն *šibitu* (*Sebettu – Pleiades*) «յոթ»²⁵ բառով՝ այս աստվածության պաշտամունքն առնչելով Բազմաստեղքի հետ²⁶:

Ծելարդի: Այս դիցանունը Մհերի դռան արձանագրության մեջ վկայված տասներկուերորդ աստվածությունն է²⁷, եւ համարվում է լուսնի աստվածություն: Այսպես է բնորոշվում, քանի որ անունը գրված է աքքադական Լուսնի աստղ նշանակող ^DSIN գաղափարագրով դիցանվան տեղում²⁸: Ըստ Գր. Ղափանցյանի՝ ^Dšelardi-ին բարդ բառ է՝ կզմված *šiel* կամ *ավելի շուտ šel* «գիշեր» եւ *ardī* «արեւ» բառերից, այսինքն՝ լուսինը ընկալվում է որպես «գիշերվա արեւ»²⁹: Բացի այդ, Գր. Ղափանցյանը ուշադրություն է դարձրել նաեւ Երեմիա Մեղրեցու բառարանում հիշատակված հայերեն Մեղարդ՝ «լուսին» եւ ուրարտերեն Շելարդի ընթերցվող Լուսնի աստվածության անունների նմանությունը³⁰:

Կուեռա: Ուրարտական սեպագիր աղբյուրների համաձայն՝ այս աստվածությունը դիցարանում զբաղեցնում է կենտրոնական տեղ:

²⁴ Գ. Ա. Капанцян, Об урартском божестве Шебиту, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1946, с. 14.: Տե՛ս նաեւ Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 15: M. Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer, S. 45:

²⁵ Հին Միջագետքում «յոթ»-ը համարվել է խորհրդանշական թիվ, եւ արտահայտել է կատարելություն, ամբողջականություն. L. Verderame, Pleiades in Ancient Mesopotamia, “Mediterranean Archaeology and Archaeometry”, Vol. 16, No 4, 2016, p. 110:

²⁶ Գ. Капанцян, Об урартском божестве Шебиту, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1946, № 11-12, էջ 9-18: Միջագետքում Պլեադները հայտնի են շումերական MUL. MUL «աստղեր» անունով՝ ասորեստանյան եւ բաբելոնյան սեպագիր աղբյուրներից՝ Բ.ա. I հազարամյակից. L. Verderame, Pleiades in Ancient Mesopotamia, p. 110.

²⁷ КУКН, 2741.

²⁸ Ն. տ., էջ 490:

²⁹ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 46. հմմտ. Գ. А. Меликишвили, Наири-Урарту, с. 236.

³⁰ Գր. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երեւան, 1961, էջ 140, Հ. Ամալյան, Բառագիրք հայոց, Երեւան, 1975, էջ 212, 406-407, հմմտ. Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 48-50:

Հատկանշական է, որ վերջինիս նվիրված առանձին արձանագրություններ կան³¹: Գր. Ղափանցյանը այն համադրում է ուրարտերեն *qi(u)ra* բառի հետ՝ «երկիր, ցամաք, հող» նշանակությամբ՝ համարելով «երկրի, ցամաքի» աստվածություն³²:

Ադարուրթա: Գր. Ղափանցյանը նրան բնորոշում է որպես ծնունդն ու սերունդը հովանավորող աստվածություն եւ համադրում ասուրա-արամեական *Atar/Adar/Astor(et)/Astarta*՝ սիրո, պտղաբերության, բուծող եւ ծնունդ հովանավորող աստվածության հետ³³:

Իրմուշինի: Դիցանունը *-inī* ածանցով ծագում է բիայնական աղբյուրներում չվկայված խեթերեն **irm(u)=še, i/arma, i/armala*՝ «հիվանդ», *i/erman*՝ «հիվանդություն» բառից³⁴: Ըստ այդմ, նա պնդում է, որ այս դիցանունը մարդկանց փրկում էր հիվանդություններից եւ եղել է բժշկությունը հովանավորող, հիվանդություններ բուժող, պահպան աստվածություն³⁵:

Սարդի: Մհերի դուռն արձանագրության համաձայն՝ աստվածուհի է: Գր. Ղափանցյանը, հետեւելով Ա. Սեյսին, այս դիցանունը համադրում է իրանական *sard*՝ «տարի» բառի հետ: Ըստ նրա՝ բիայնացիները ^D*Sardi* աստվածության առաջին վանկում կարդացել են Իշթարի անունը³⁶: Մեր կարծիքով դա հնարավոր է, սակայն չի կարելի համարել վերջնական տեսակետ, քանի որ փաստական նյութով չի հաստատվում:

Իպխարի³⁷: Ըստ Գր. Ղափանցյանի՝ այս աստվածությունը եւս ունի սեմական ծագում³⁸: Նա ^D*Iphari* դիցանունը կարդում է *Iš-ha-a-ri-e*՝

³¹ КУКН, 144, 174C12. CTU I, A 2-3a-d, A 8-1.

³² Գր. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 140. հմմտ. Հմայակյան, Կուեռա-Կուառ աստվածության պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, թ. 1, էջ 152-166, Y. Grekian, The Will of Menua and the Gods of Urartu, p. 169, nt. 160.

³³ Г. Капанцян, Об урартском божестве Adarutha, «Տեղեկագիր Հասարակական Գիտությունների», 1944, թ. 6-7, էջ 27-31: հմմտ. Ա. Քոսյան, Արիացիները Պախիսուվայում, «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», Երևան, 2006, հ. XV, էջ 255:

³⁴ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 47, J. Tischler, Hethitisches Handwörterbuch, Innsbruck, 2001, S. 63.

³⁵ Г. Капанцян, Об урартском божестве Adarutha, էջ 26, հմմտ. Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 56:

³⁶ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 49, տե՛ս նաեւ Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 16, M. Krebernik, Sardi, Reallexikon der Assyriologie und der Vorderasiatischen Archäologie, herausgegeben von M. Streck, Band 12 · 1/2. Lieferung, Šamuha-Schild, Walter de Gruyter-Berlin-New York, 2009, S. 39.

³⁷ M. Salvini, Iphari, Reallexikon der Assyriologie und der Vorderasiatischen Archäologie, herausgegeben von D. O. Edzard, Ia...Kizzuwatna, Band V, Walter de Gruyter-Berlin-New York, 1976-1980, S. 150-151. КУКН, с. 483.

³⁸ Г. Капанцян, Об урартском божестве Шибиту, էջ 17:

վկայակոչելով լեզվաբան Ա. Լեյարդի ընթերցանությունը եւ նշում, որ *iš* եւ *ip* սեպախմբերն իրար շատ նման են: Սրա հիման վրա դիցանունը համադրում է գետնի եւ երդման հովանավոր՝ Իշխարա³⁹ աստվածուհու հանգամանքին: Նշենք, որ բիայնական արձանագրություններում վկայված է *iph(u)* բայը՝ «ջարդել, քանդել» նշանակությամբ⁴⁰:

Խուտուխի-ն Գր. Ղափանցյանն բնորոշել է որպես «առողջության» աստված, քանի որ Մենուա արքան նրանից հայցում է *hututuh^a* «առողջություն, ուրախություն, մեծություն»: Հետազոտողն այս դիցանունն ստուգաբանել է ուրարտերեն *hututuh*՝ «իշխանություն» բառով⁴¹:

Արածա: Դեռեւս 1930-ական թվականներին Գր. Ղափանցյանը այս անունը կապում էր արոտավայրերի հետ՝ ի նկատի ունենալով հայ. «արած-ել» եւ «արաւտ» (<*արաւծ) բառերը՝ նրան բնորոշելով որպես արոտավայրերի աստված⁴²: Այս դիցանվան հետ է հավանաբար առնչվում Արեւելյան Եփրատի՝ ասորեստանյան Արծանիա եւ հայերեն Արածանի գետանունը⁴³:

Ուրա(նի): Մհերի դռան եւ Կարախանի արձանագրություններից է հայտնի այս դիցանունը⁴⁴, որին Գր. Ղափանցյանը շումերա-աքքադական ծագում է վերագրում եւ Ուրաշ ձեռով համադրում բաբելոնյան՝ գարնան եւ կովի աստվածություն Ուրայի հետ⁴⁵: Հնարավոր է, որ նրա անունից է ծագում բիայնական աղբյուրներում բազմիցս հիշատակված *Ura* լեռը⁴⁶ (Վանա լճի հյուսիսում⁴⁷) կամ *Ura(e)* երկիրը⁴⁸, ինչպես նաեւ Ու(ր)ա(շ)

³⁹ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 49, հմմտ. Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 16:

⁴⁰ КУКН, с. 449.

⁴¹ Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 43, 46-47, հմմտ. Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 47: V. Haas, Hutena, Hutellura, Reallexikon der Assyriologie und der Vorderasiatischen Archäologie, herausgegeben von D. O. Edzard, Ha-a-a Hystaspes, Band IV, Walter de Gruyter-Berlin-New York, 1972-1975, S. 526:

⁴² Г. Капанцян, Общие элементы между урартским и хеттским языками, Эривань, 1936, с. 53, прим. 2.

⁴³ Н. Арутюнян, Биайнили (Урарту) Военно-политическая история и вопросы топонимики, Санкт-Петербург, 2006, с. 276-277, Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 56:

⁴⁴ КУКН, 38 II2, 172a5, 15. CTU 1, A 3-112, CTU 1, A 5-285, 15.

⁴⁵ Նա համեմատում է «Արա»-ն եւ հույների «Արե»-ին՝ բնորոշելով որպես գարնան եւ ռազմի աստվածություն. տե՛ս Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 48-49:

⁴⁶ Н. Арутюнян, Биайнили (Урарту), Военно-политическая история и вопросы топонимики, с. 276.

⁴⁷ M. Salvini, Reflections about the Urartian Shrines of Stelae, in: M. Mellnik, E. Porada, T. Özgüç (eds.), Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor Nimet Özgüç, Ankara, 1993, p. 547.

⁴⁸ Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 209, 211.

քաղաքը՝ Հյուսիսային Միջագետքում, Մեծ Ջաբի ավազանում⁴⁹։ Թե՞ դրանցից որի հետ է առավելապես կապվում Ուրա դիցանունը, այսօրվա փաստական նյութից ելնելով՝ դժվար է ասել, քանի որ այս անունով տեղանունները սեպագիր աղբյուրներում չատ են վկայված, բացի այդ ունեն լայն աշխարհագրություն⁵⁰։ Ամենայն հավանականությամբ, այս դիցանունը կապված է աշխարհագրական որոշակի տարածքի հետ։

Եզրակացություններ. Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ Գր. Ղափանցյանի ներդրումը բիայնական դիցարանի ուսումնասիրության բնագավառում հետեւյալ կերպ. նա առաջինն է մասնագիտական գրականության մեջ ուսումնասիրել դիցարանի կառուցվածքը եւ բիայնական աստվածությունները դասակարգել երեք խմբի՝ երեք իգական եւ երեք արական, առանձնացրել եւ իրավացիորեն բնորոշել եռյակ աստվածության սկզբունքը Վանի թագավորության պանթեոնում՝ հանձնիս Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի աստվածությունների՝ էա-էնլիլ-Անու եռաստվածության օրինակով։ Գր. Ղափանցյանը ճշմարտացիորեն մատնանշել է, որ Իշպուրինի եւ Մենուա արքաների համատեղ գահակալության շրջանում նրանց գործունեության շնորհիվ բիայնական գրավոր համակարգում եւ մշակույթում ընդհանրապես բացվել է մի նոր ուղի, եւ որ վերջիններիս օրոք էլ ձեւավորվել ու ստեղծվել է դաշնությունից դիցարանը։

Խալդի աստվածության դերը Բիայնիլիում որակել է «խալդամոլություն» անվամբ։ Վստահորեն կարող ենք ասել, որ Խալդի աստվածությունը նման չէր դիցարանի մյուս աստվածություններին, եւ, մեր կարծիքով, սա հենդիթեիզմի դրսեւորում է, ինչպիսին էր, օրինակ Լուսնի աստծո պաշտամունքը Նոր Բաբելոնյան թագավորությունում Նաբոնիդի օրոք (Ք.ա. 556-539 թթ.), իսկ Թեյշեբա դիցանունը, ենթադրում ենք, որ ուրարտա-անատոլիական փոխառնչության արտահայտություն է։ Ուրարտագետը Բաբա դիցունհու անունը իրավամբ ընթերցել ոչ թե Խուբա, այլ՝ ^DBaba, ինչպես նաեւ բնորոշել դիցարանի Իպխարի, Այա, Բարծիա, Ուխա, Արուա եւ Աինի աստվածությունների իգական բնույթը։ Գր. Ղափանցյանը առաջինն է նկատել օտար աստվածների՝ Իպխարիի, Այայի, Ունինայի, Ուրա(նի)ի, Ադարութայի, Շեբիթուի ներկայությունը

⁴⁹ M. Astour, Semites and Hurrians in Northern Transtigris, Winona Lake, 1987, p. 53, H. B. Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 209, 211.

⁵⁰ Ա. Քոսյան, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (Համաձայն խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2005, էջ 100, Y. Grekian, The Will of Menua and the Gods of Urartu, p. 171.

բիայնական պանթեոնում՝ վերջիններինս վերագրելով նրանց սեմական ծագում: Մեր կարծիքով «օտար» աստվածությունների ներառումը բիայնական դիցարանում եւ նրանց պատվին զոհերի մատուցումը, ուրարտական թագավորների կրոնաքաղաքական-դիվանագիտական քայլերից էր, որի միջոցով նրանք մի կողմից ամրապնդում էին իրենց դիրքը տեբուլթյան «օտար» երկրամասերում, եւ մյուս կողմից՝ ապահովում երկրի հեղինակությունը ռազմագերիների եւ վերաբնակեցվածների հանդեպ:

Գր. Ղափանցյանը, նկատելով, որ գոյություն ունի ներքին տրամաբանական կապ Մհերի դռան արձանագրության մեջ հիշատակված աստվածությունների միջեւ, անդրադարձել է Ադարութա աստվածությունը եւ փորձել նրան բնութագրել որպես ծնունդն ու սերունդը հովանավորող աստվածություն, իրմուշինիին՝ որպես հիվանդություններից փրկող աստվածություն, իսկ աստվածությանը, որը «հոգիներ է տեղափոխում», բնորոշել որպես անդրաշխարհի ներկայացուցիչ: Նա Շեբիթու եւ ասորեստանյան աղբյուրների Շիբիթուի միջեւ կատարելով հնարավոր համադրությունների վերլուծություն՝ ^DŠibittu դիցանունը ճշգրտորեն ստուգաբանել է աքքադերեն šibitu^a «յոթ» բառով եւ նրա պաշտամունքը կապել Բազմաստեղքի հետ: Մեր կարծիքով Շեբիթուն «օտար» սեմական ծագում ունեցող աստվածություն է: Մենք կապ ենք տեսնում միջագետքյան Պլեադների եւ ուրարտական Շեբիթուի միջեւ, եւ բացի այդ կարծում ենք, որ այս աստվածությունը Վանի թագավորությունում հովանավորել է երկրագործական աշխատանքները եւ ռազմական արշավանքները:

Այսպիսով, Գ. Ղափանցյանի տեսակետները ուրարտական դիցարանի մասին, թեեւ մասամբ կարիք ունեն շտկվելու գիտական նոր տվյալների լույսի ներքո, սակայն մինչ օրս չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

РЕЗЮМЕ

Ученый-востоковед Григор Капанцян (1887–1957) внес существенный вклад как в армянское урартоведение, так и во всемирное изучение клинописных цивилизаций. Велико его наследие в изучении религиозных отношений в пантеоне Ванского царства. Он первый изучил структуру пантеона классифицируя бибийниские божества на шесть групп: три женских и три мужских. Он первым выделил верховных богов пантеона (Халди, Тейшеба и Шивини)

и предположил, что эти божества в начальный период были богами разных племен этого региона.

SUMMARY

The contribution of the famous Armenian scholar and Orientalist Grigor Ghapantsyan (1887–1957) to the Armenian Uartology, as well as to the investigation of the international cuneiform civilizations is great. He was the first to analyze the structure of the pantheon, classifying the deities of Biainili into six groups, three feminine and three masculine deities. He was the first scholar in the field of Uartology who emphasized the existence of that triad, Haldi, Teisheba and Shivin, which makes up the most important part of the Urartian pantheon. In his viewpoint these deities were at first gods of different tribes living in the territory in question.

